Meddelanden från Sällskapet för svensk dialektologi 1

Från drasut till brakknut

Studier tillägnade
GERD EKLUND
på 65-årsdagen den 23 oktober 2007

Uppsala 2007

Den vikingatida nordiskan, dess enhetlighet och variation

Av Henrik Williams

Som utgångspunkt för denna uppsats[1] vill jag ta en episod i den svenska författaren Jan Guillous populära trilogi om munken och korsriddaren Arn Magnusson. Många svenskar har kanske därifrån sina enda kunskaper om medeltiden. Händelsen jag tänker på utspelar sig på 1190-talet vid kröningen av den i Danmark uppväxte kung Sverker den yngre (Guillou 2000 s. 351):

> Kung Sverker blev glad att tala med någon som inte hade svårigheter att förstå danernas språk som många av de tröga svearna visat sig ha. Och för Arn var det lätt att återfalla till det språk han talat så länge som barn. Fortfarande lät han ju mer som en dan än en götisk man.

Här skall det inte handla om internordisk språkförståelse. Men Guillous skröna illustrerar hur lätt det är att bli anakronistisk när man behandlar äldre språkskeden. Att svenskar i modern tid kan ha svårt att förstå vårt systerfolk i söder borde inte locka någon att förutsätta sådana svårigheter under medeltiden och då självklart än mindre under vikingatiden. I själva verket är det ytterst tveksamt om man över huvud taget kan tala om skilda nordiska språk så tidigt som under vikingatiden, och då räknar jag med arkeologerna att denna period sträcker sig från slutet av 700-talet till mitten av tiohundratalet. Visserligen är det kutym att dela in t.ex. svenska språket i perioder som börjar med runsvenskan från 800–1225, men t.ex. Elias Wessén (1968 s. 28) motiverar bara denna indelning sålunda: »Av praktiska skäl söker man emellertid gränser och gör indelningar.» Det hindrar inte honom och andra forskare att obekymrat behandla vikingatida svenska som ett eget språk, eller i alla fall som en oberoende storhet.

Dagens forskare skulle kanske hellre definiera de nordiska språkens indelning under vikingatiden i sociolingvistiska termer. För att vi ska tala om

---

[1] Denna uppsats utgör en lätt bearbetning av min provföreläsning den 18 april 2001 för professuren i nordiska språk vid Uppsala universitet.

ett språk krävs dels en tillräckligt stor skillnad gentemot andra språk, dels en politisk realitet. Det är endast utgående från det senare kriteriet som de fastlandsnordiska tungomålen ens idag kan göra anspråk på att utgöra självständiga språk. Situationen illustreras ju av att t.ex. rikssvenska och norskt bokmål anses utgöra skilda språk, medan det för nästan alla svenskar oförståeliga älvdalsmålet räknas in bland svenska dialekter. Så långt tillbaka som för 1000 år sedan är indelningen enbart pragmatisk. Jag kommer därför i fortsättningen att utgå från att man under vikingatiden talade samma språk i Norden, ett språk som hade en beteckning, nämligen *dǫnsk tunga* 'danskt språk', ett uttryck som i första hand användes i lärda sammanhang; annars talade nordborna helt enkelt om »vårt språk». Åtminstone fram till 1300-talet visar källorna att språket i Norden av såväl danskar, islänningar och norrmän som svenskar ansågs vara gemensamt (KLNM 2 sp. 662 f.).

Mot det gemensamma nordiska språket skall uppmärksamheten alltså riktas. Den som under det senaste dryga kvartsseklet har tagit det bredaste greppet på detta språk är föga förvånande en person utanför Nordens gränser, nämligen norsk-amerikanen Einar Haugen (1976). Haugen kallar *dǫnsk tunga* för »Common Scandinavian» och låter perioden börja redan i mitten av 500-talet eftersom han inkluderar övergångsstadiet från urnordiska (s. 135); det är tyvärr också de tidigaste språkförändringarna som i första hand intresserar honom liksom de flesta andra forskare. Enligt Haugen påbörjas uppdelningen i öst- resp. västnordiska mot slutet av perioden, inte därför att det gemensamma språket skulle ha utvecklats till skilda dialekter utan på grund av vissa novationer i östra Norden (a.st.).

I anslutning till Haugen och äldre forskare (Wessén 1979 s. 32 m. litt.) anser jag att man kan använda ett begrepp som Common Scandinavian, eller *fornnordiska* som jag fortsättningsvis kommer att kalla språket. Detta innebär naturligtvis inte att fornnordiskan skulle sakna variation; det gör ju inga levande språk. Michael Barnes (1997) har ingående kritiserat uppfattningen om ett enhetligt nordiskt språk under vikingatiden och han ger en del exempel på språklig variation i Norden. Hans inlägg är formulerat i ganska provokativa ordalag, vilket jag uppfattar som ett försök dels att sätta i gång en diskussion, dels att få den att ta större hänsyn till moderna språkvetenskapliga landvinningar, inte minst inom språksociologin. Barnes (s. 34 f.) varnar också uttryckligen för att göra generaliseringar utifrån senare språkstadier och efterlyser (s. 35 f.) undersökningar av autentiskt språkmaterial.

Men hur etablerar man ett empiriskt underlag för en undersökning av språklig variation under vikingatiden? Haugen nämner de sedvanliga källorna, nämligen utländska författare, lånord i främmande språk, samtida ortnamn och slutligen runinskrifter. Nu ger oss de två första källtyperna mycket litet och samtida ortnamn återfinns bara i den fjärde källtypen, runinskrifterna. Haugen påpekar fortsättningsvis att de materialrika edda- och skaldedikterna tyvärr är nedskrivna efter vikingatiden, och han fortsätter

(s. 137): »To the extent that present-day dialects can be shown to reflect linguistic features from this period, modern dialect geography can also furnish some indirect evidence.»

Haugens försiktiga hållning vad beträffar dialektgeografisk metod är väl motiverad. Detta har med full evidens demonstrerats i ett arbete av Gösta Holm (2000), som till större delen behandlar Agneta Horns språk i dialektgeografisk belysning men som inleds med ett bidrag till textlokaliseringens metodik. Avsnittet skrevs i huvudsak redan på 1950-talet (s. 7) men fick vänta 40 år på publicering, vilket är en vetenskaplig förlust, inte på grund av att innehållet blivit föråldrat utan därför att Holms tankar borde ha fått påverka forskningen långt tidigare. Sammanfattningsvis framhåller han att de av oss kända dialektgränserna inte är stabila och inte bör ges prioritet vid dialektgeografisk bestämning av äldre källor. Holm skriver (s. 38): »Moderna förhållanden har intet aprioriskt vitsord mot äldre källor.» Han påpekar dessutom att »strängt lokalt fixerat språkmaterial från medeltiden» är mycket sällsynt (a.st.) och varnar generellt för svårigheterna att »av en lokaliserad fornspråklig text dra slutsatser om språkförhållandena under medeltiden i det landskap texten tillhör».

Holms inlägg föranleddes av de många försöken att lokalisera språkbruket i fornsvenska texter med dialektologisk metod som gjordes under mitten av 1900-talet. Men hans resonemang kan också appliceras på alla försök att dra upp fornnordiska isoglosser utifrån senare kända förhållanden. Jag vill dra fram ett exempel som med full tydlighet visar på vanskligheterna vid studiet av fornnordisk dialektologi.

I vikingatida runinskrifter skrivs ganska många ord utan initial **h**-runa, trots att de etymologiskt inleds med fonemet /h/. Särskilt vanligt är detta i Uppland. Fenomenet har ställts samman med det i moderna dialekter kända *h*-bortfallet, i modern tid bl.a. belagt i Roslagen, Dalarna, västra Finland och Norge samt på Gotland. Rune Palm, som kanske mer än någon annan nu aktiv forskare har ägnat sig åt variation i vikingatida runinskrifter, har behandlat frågan om *h*-bortfallet i en otryckt uppsats (1983). Hans slutsats är att *h*-bortfallet var »ett genomgående dialektdrag i Uppland» och att den moderna dialektgeografiska utbredningen visar på ett tydligt reliktmönster där *h*-bortfall bevarats i perifera bygder. Palms resultat återges och kompletteras något av David Minugh i en artikel från 1985. Beläggen på *h*-bortfall längs östersjökusten tolkar Minugh (s. 32) som sveaväldets påverkan i dessa trakter. Resultaten tycks peka på en klassisk dialektgeografisk process med en novation (dvs. *h*-bortfall) inom ett område, i vars kärnområde en ny novation (dvs. restitution av initialt /h/) inträffar och så småningom dominerar förutom i periferin.

Men den vackra bilden störs i detta fall av en grupp belägg utanför det område vi brukar förknippa med svealändskt inflytande. Det handlar om nedslag i Småland, Västergötland, på Gotland, i Danmark samt i Norge och

på västerhavsöarna. Palm (1983 s. 52) redovisar en del av beläggen men är osäker på om de ska förklaras som beroende på dialekter, yttre påverkan eller bristfällig ljudanalys. I detta sammanhang räcker det att konstatera att *h*-bortfall verkar belagt från i stort sett hela det runnordiska området utom längst i söder men att det aldrig dominerar helt. Det kan synas lockande att knyta de 81 exemplen i Uppland (a.a. s. 48) till senare tids dialektföreteelser, men det måste påpekas att de fyra säkra västgötska beläggen proportionellt sett utgör nästan hälften av de uppländska och att *h*-bortfall är ett fenomen som behöver förklaras också utanför Uppland.

Att dialektsituationen under vikingatiden inte nödvändigtvis var mindre komplicerad än senares tiders illustreras också om vi drar *h*-bortfallsproblematiken ytterligare ett varv. Kanske förklaras den splittrade bilden under vikingatiden varken som en inhemsk dialektsituation eller som beroende på /h/-fonemets osäkra status. Kan det röra sig om kontaktlingvistisk påverkan? I en artikel 1994 har Gun Widmark återupplivat frågan om den s.k. Birkasvenskan, alltså ett antal svealändska språkdrag som spritts långt utanför sitt uppsvenska kärnområde. I anslutning till Bengt Hesselman tar hon fasta på Birkas motpol i södra Jylland, handelsstaden Hedeby, och dess betydelse för nordisk språkutveckling. Det blandspråk som uppstod i Hedeby, med inslag av bl.a. svealändskt mål men också av de frisiska köpmännens språk, spreds redan från vikingatidens början norrut längs Nordens kuster till köpstäder som svenskarnas Birka och norrmännens Kaupang. Så kan vissa språkdrag förklaras som frisiska novationer, kanske bland dem monoftongeringen, och andra som emanerande från nordiska novationscentra men som har »studsat» i Hedeby och spritt sig till områden som dessa centra inte normalt sett stod i kontakt med.

Jag vill påpeka att den splittrade bild man får vid studiet av eventuellt *h*-bortfall gäller snart sagt varje regionalt inriktad undersökning av de fornnordiska runinskrifterna. Materialets rent fysiska rörlighet – lösföremål kan flyttas långt och stenmonument huggas av långt bortifrån kommande ristare – och runortografins intrikata karaktär utgör nog så formidabla komplikationer. Sanningen är dock den att den påtagliga variationen inte i första hand kan skyllas på runmaterialet. Men inte heller är det alls självklart att konstaterad variation kan läggas till grund för en indelning i vikingatida dialekter, långt mindre språk. Det är visserligen ovedersägligt att vi har att göra med en huvudsaklig uppdelning i ett (syd)västligt och ett (nord)ostligt område i Norden (jfr kartan i Palm 1992). Enstaka ord verkar också ha en regional fördelning (Massengale 1972, Palm 1988, Williams 1996). Men lika klart är det att många av de isoglosser vi tycker oss skönja i runmaterialet tyder på novationer med helt annan utsträckning i rummet; många verkar vara av uppblossande karaktär och försvinner snart helt eller delvis. Hur många har inte ens avsatt spår i de bevarade källorna?

Sammantaget befinner sig fornnordiskan i ständig omvandling, vilket är vad man kan förvänta sig av ett språk med så små möjligheter till standardisering. Den avgörande frågan är om variationen låter sig beskrivas i form av regionalt relaterade språkformer. Enligt min mening är det i alla fall inte fallet ännu, även om framtida forskning förhoppningsvis kan besvara frågan huruvida det finns avgränsbara fornnordiska dialekter. Men även om så skulle bli fallet, tror jag inte att dessa dialekter skulle förtjäna att betecknas som språk i egentlig mening.

Min attityd kan synas hyperkritisk, men jag vill klargöra mina ståndpunkter. Det är för det första inte frågan om att materialet från vikingatiden, dvs. runinskrifterna, skulle vara för litet eller opålitligt för att tjäna som undersökningsobjekt. Men alla slutsatser som dras utifrån detta material måste prövas kritiskt och problematiseras, särskilt vad gäller regionala frågor. När vi sysslar med rekonstruktion föreligger en stor osäkerhetsfaktor eftersom vi inte vet om den språkform, utifrån vilken vi gör rekonstruktionen, är representativ för det språk som talades på samma plats i fornnordisk tid. Allt senare språkmaterial är som Gösta Holm har påpekat (se ovan) metodiskt sett farofyllt.

Problemen illustreras vid en undersökning av den variation olika forskare förutsätter i fornnordiskan. I alla fall i Sverige har kunskapen därom under många studentgenerationer i första hand inhämtats från Elias Wesséns De nordiska språken (1979). Wessén (s. 32 f.) ställer där upp »de viktigaste skillnaderna mellan östnordiskt och västnordiskt språk». Han påstår inte uttryckligen att dessa skillnader gäller vikingatiden, men framställningen avslutar kapitlet om urnordiska, varför man förväntar sig att det skall vara giltigt för följande period. Schematiskt kan Wesséns uppställning representeras på följande sätt (fig. 1):

	Västnordiska	Östnordiska
Monoftongering (*auga ~ øgha*)	–	+
Omljud (*tekr ~ taker*, *sǫk ~ sak*)	+++	+
Brytning (*ek ~ iak*)	+	+++
Brytning (*syngva ~ siunga*)	–	+++
/_vr/ > /_r/ (*ríða ~ vriþa*)	+	–
Nasalassimilation (*vet*(*t*)*r ~ vinter*)	+	–
Dat. pl. best.	*-unum*	*-umin*
Reflexivt *-sʀ*	*-sk*	*-s*

Fig. 1. Skillnader mellan väst- och östnordiskt språk enl. Elias Wessén, kompletterade med symboler för att en företeelse saknas (–) resp. att den finns (+). Antalet plus representerar förekomstens styrka.

Wessén missleder enligt min mening sina läsare i två avseenden, och då är det inte hans i pedagogiskt syfte långt drivna förenklingar jag hakar upp mig på. För det första ger han intrycket att Norden kan indelas i två delar med

västliga resp. östliga språkdrag, för det andra att de språkdrag han nämner är att hänföra till vikingatiden.

Det senare är fel, om man begär andra belägg än rekonstruerade. Dat. pl. best. form förekommer t.ex. inte i vikingatida runinskrifter, som redan Carl Ivar Ståhle (1980 s. 263) har konstaterat, och ett närmare studium av det samtida fornnordiska språkmaterialet visar tydligt att nästan samtliga faktorer i Wesséns uppställning kan problematiseras, men det är ju inte oväntat.

Allvarligare är hans uppdelning i öst och väst. Om man kompletterar schemat med den östligaste av de fornnordiska dialekterna, gutniskan, blir bilden en helt annan (fig. 2):

	Västnordiska	Östnordiska	Gutniska
Monoftongering (*auga ~ øgha*)	–	+	–
Omljud (*tekr ~ taker*, *sǫk ~ sak*)	+++	+	+++
Brytning (*ek ~ iak*)	+	+++	++
Brytning (*syngva ~ siunga*)	–	+++	++
/_vr/ > /_r/ (*ríða ~ vriþa*)	+	–	+
Nasalassimilation (*vet*(*t*)*r ~ vinter*)	+	–	–
Dat. pl. best.	*-unum*	*-umin*	*-umin*
Reflexivt *-sʀ*	*-sk*	*-s*	*-s*

Fig. 2. Skillnader mellan väst- och östnordiskt språk enl. Elias Wessén, kompletterade med förhållandena i gutniskan. För symbolernas förklaring se fig. 1.

Forngutniskan har som känt inte genomgått någon monoftongering och har t.ex. fler *i*-omljud än övrig nordiska men färre *u*-omljud och brytningsprodukter än Wesséns östnordiska. Västnordiskans och forngutniskans gemensamma drag kan inte generellt förklaras som reliktföreteelser, eftersom en del av de utmärkande språkliga dragen längst i väster resp. öster utgörs av gemensamma novationer, som t.ex. /v/-bortfall före /r/.

Intrycket man får vid ett närmare studium av de språkförändringar som verkar äga rum under vikingatiden i Norden är att ett stort antal konkurrerande processer är i gång, att många novationer är kortlivade och att de framväxande fornspråken i respektive land under medeltiden till stor del är resultatet av olika standardiseringstendenser. Som jag redan påpekat är det dessutom många gånger oklart om man ska våga förutsätta att särspråkliga fenomen under tidig medeltid utvecklats redan under vikingatid. Det gotländska /v/-bortfallet före /r/ kan åter tjäna som exempel. Det är belagt redan i Gutalagen, men ljudförbindelsen, och därmed eventuella belägg, saknas helt i de vikingatida inskrifterna från Gotland; enda möjliga exemplet utgörs av ett osäkert belägg på den senurnordiska Roesstenen. Fornvästnordiskt skaldespråk, i detta fall en värdefull källa till kunskapen om fornnordiska, uppvisar /v/-bortfall redan från vikingatidens början, men initialt *vr* kvarstår också hos vissa skalder ända fram till år 1000 enligt Didrik Arup Seip (1955:48). Gerd Eklund (1991 s. 153 f.) förklarar detta med skaldernas varierande dialektala proveniens.

Att det är svårt att uttala sig om den syntaktiska variationen i fornnordiskan är uppenbart, men man borde väl stå på säkrare grund vad gäller lexikologin? Här bidrar runmaterialet med mycket men det onomastiska materialet, främst ortnamnen, med ännu mer. Ljudförändringar kan ha inträffat, men ett ortnamn som bildats under vikingatiden kan förutsättas ge ett rättvist vittnesbörd om det samtida ordförrådet i det relevanta området. Men även här måste ett varningens ord inflikas. Att ett ord belagts i ett ortnamn på ett ställe men inte på ett annat säger inget säkert om förekomsten. I det senare fallet kan ordet av t.ex. bebyggelsehistoriska skäl ha kommit att inte brukas i namngivningen. Om inte andra, eventuellt senare, källor vittnar om ordets existens kan man förledas tro att det haft en begränsad distribution. Jag vill bara nämna ett exempel på hur lömskt detta kan vara. I fornisländsk poesi förekommer ett appellativ *sjóli* med betydelsen 'kung, furste', som inte finns belagt i de gamla prosatexterna och enligt Ásgeir Blöndal Magnússons isländska etymologiska ordbok (s. 822) inte heller i grannspråken. Thorgunn Snædal (2004) har dock visat att ordet kan ha varit känt också i östnordiskan, eftersom en man med namnet *Sioli* varit med om att resa en runsten norr om Uppsala. Visst kan han ha tagit sig eller fått namnet vid färd i västerled, men det visar hur komplicerad frågan om regionalt språkbruk vid denna tid verkligen är.

Trots allt finns det säkra regionala skillnader i det fornnordiska språket, i första hand av ljudhistorisk art. Ett exempel är behandlingen av ursprungligen tonande *s* i urgermanskan. Detta utvecklades som bekant senast under senurnordisk tid till det fonem som vi benämner palatalt *r*. Redan mycket tidigt övergår /r/ till ett »vanligt», dvs. alveolart *r*, i västra Norden. Det finns en handfull runnorska exempel på bevarat /r/ fram till 900-talet, men i östra Norden har fonemet fortsatt sin överlevnadskamp genom hela vikingatiden. Novationen är uppenbarligen västlig och verkar sprida sig österut. Intressant nog har Gotland klarat sig längst och enstaka belägg på bevarat uttal med palatalt *r* verkar finnas in på 1300-talet enligt Thorgunn Snædal (2002 s. 210).

Det är endast genom många sådana undersökningar av autentiskt fornnordiskt språkmaterial som vi kan samla in ett större antal exempel på verklig variation i den vikingatida nordiskan. I dagsläget vet vi helt enkelt för litet för att ge en samlad bild, i alla fall om den ska utgöra något annat än en chimär.

Sammanfattning

Den vikingatida nordiskans enhetlighet är så stor att vi kan och bör tala om ett gemensamt nordiskt språk under vikingatiden.

Kännedom om hur det fornnordiska språket verkligen såg ut kan i första hand vinnas genom studiet av samtida runinskrifter, hur mödosamt och

problematiskt detta sedan än är. Ortnamnen, i den mån senare språkförändringar inte har förändrat dem, och rekonstruktioner baserat på olika material kan vara en hjälp men måste brukas med största försiktighet. Framför allt bör man undvika att på basis av senare material uttala sig om ett språkligt fenomens spridning under vikingatiden.

Litteratur

Ásgeir Blöndal Magnússon, 1989: Íslensk orðsifjabók. Reykjavík.

Barnes, Michael P., 1997: How 'common' was common Scandinavian? I: Germanic Studies in Honor of Anatoly Lieberman. Eds: K. G. Goblirsch, M. Berryman Mayou & M. Taylor. Odense. (Nowele 31/32.)

Eklund, Gerd, 1991: Vrist – brist – rist. Utvecklingen av gammalt uddljudande *wr* i nordiska, särskilt svenska, dialekter. Uppsala. (Skrifter utg. genom Dialekt- och folkminnesarkivet i Uppsala A:17.)

Guillou, Jan, 2000: Riket vid vägens slut. Stockholm.

Haugen, Einar, 1976: The Scandinavian Languages. An Introduction to their History. London. (The Great Languages.)

Hesselman, Bengt, 1936: Några nynordiska dialektformer och vikingatidens historia. En undersökning i svensk och dansk språkutveckling. I: Ordgeografi och språkhistoria. Stockholm–Köpenhamn. (Nordiska texter och undersökningar 9.)

Holm, Gösta, 2000: Uppväxtmiljö och språk. Agneta Horns språk i dialektgeografisk belysning. Ett bidrag till textlokaliseringens metodik. Uppsala. (Acta Academiae Regiae Gustavi Adolphi 75.)

Massengale, James, 1972: A Test Study in Runic Dialectology. I: Studies for Einar Haugen Presented by Friends and Colleagues. Ed.: E. S. Firchow & al. The Hague–Paris.

Minugh, David, 1985: As old as the 'ills. Variable loss of *h* in Swedish dialects. I: Nowele 6.

Palm, Rune. 1983: Uddljudande *h* i de uppländska runinskrifterna – ett försök att bestämma *h*-bortfallets utbredning i Uppland på 1000-talet. Duplikat.

— 1988: Mönsterbunden variation i vikingatidens runinskrifter. I: Studier i svensk språkhistoria. Red.: G. Petterson. Lund. (Lundastudier i svensk språkhistoria A 41.)

— 1992: Runor och regionalitet. Studier av variation i de nordiska minnesinskrifterna. Uppsala. (Runrön 7.)

Seip, Didrik Arup, 1955: Norsk Språkhistorie til omkring 1370. 2. utg. Oslo.

Snædal, Thorgunn, 2002: Medan världen vakar. Studier i de gotländska runinskrifternas språk och kronologi. Uppsala. (Runrön 16.)

— 2004: Angående runstenen U 1085, Högsta, Bälinge socken, Uppland. Rapport till Antikvarisk-topografiska arkivet, Riksantikvarieämbetet, Stockholm. Diarienummer 322-2434-2004.

Ståhle, Carl Ivar, 1980: Dativändelsen *-omen* i fornsvenskan. I: Festskrift till Carl-Eric Thors 8.6.1980. Helsingfors. (Studier i nordisk filologi 62.)

Wessén, Elias, 1968: Svensk språkhistoria 1. Ljudlära och ordböjningslära. 8 uppl. Stockholm. (Nordiskt kursbibliotek.)

— 1979: De nordiska språken. 11 uppl. Stockholm.

Widmark, Gun, 1994: Birkasvenskan – fanns den? I: Arkiv för nordisk filologi 109.

Williams, Henrik, 1996: Till frågan om runsvenska dialekter. I: Mål i sikte. Studier i dialektologi tillägnade Lennart Elmevik. Uppsala.